

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

Οι Κυπριακές και Μικρασιατικές σπουδές ως πεδίο συνάντησης των νεοελληνικών και των Οθωμανικών σπουδών

Τα δύο ερευνητικά πεδία στα οποία θα αναφερθώ με άκρα συντομία, οι μικρασιατικές και οι κυπριακές σπουδές, αποτελούν ισχυρές και συγκροτημένες παραδόσεις τοπικών μελετών οι οποίες προέκυψαν και προσδιορίστηκαν αφενός μεν από την ανάγκη της ιστορικής αυτογνωσίας των οικείων πληθυσμών αφετέρου δε από τις διανοητικές και πολιτικές επιταγές της περιρρέουσας ατμόσφαιρας του εθνικού ρομαντισμού εντός της οποίας αρχικά εμφανίστηκαν και αναπτύχθηκαν.

Οι δύο παραδόσεις των τοπικών μελετών διαθέτουν τον αναγνωρίσιμο και καθιερωμένο κανόνα των πηγών και το βιβλιογραφικό περίγραμμα εντός των οποίων και σε διάλογο προς τα οποία συντελείται η πρόοδος της γνώσης. Αγνόηση των στοιχείων αυτών από την έρευνα συνεπάγεται επιστημονική αυθαιρεσία και αναπόφευκτα παράγει κακά και παραπλανητικά «επιστημονικά» αποτελέσματα, που χαρακτηρίζονται από ανευθυνότητα ή υπαγορεύονται από ποικίλες εξω-επιστημονικές σκοπιμότητες.

Οι δύο παραδόσεις τοπικών μελετών αναφέρονται στην ιστορία και τον συλλογικό βίο Χριστιανικών Ορθόδοξων πληθυσμών, ομιλητών ισχυρά διαλεκτικών μορφών της νέας ελληνικής ή άλλων γλωσσών στην περίπτωση Μικράς Ασίας, ιδίως της τουρκικής γλώσσας αλλά και της αρμενικής, της αραβικής ή και της λαζικής. Οι πληθυσμοί αυτοί βρέθηκαν υπό Οθωμανική κυριαρχία στην μεν περίπτωση της Μικράς Ασίας για περίπου μια χιλιετία, από τον ενδέκατο ως τον εικοστό αιώνα, στην δε περίπτωση της Κύπρου για τρεις αιώνες, 1571-1878. Ως εκ τούτου η έγκυρη γνώση και κατανόηση του οθωμανικού περιβάλλοντος, της οθωμανικής διοίκησης και της συνύπαρξης με το οθωμανικό-τουρκικό στοιχείο συνιστούν απαραίτητες παραμέτρους για τη σοβαρή μελέτη της ιστορικής εμπειρίας των δύο πληθυσμιακών συνόλων. Συνεπώς η μελέτη των οθωμανικών πηγών καθίσταται απαραίτητη συνιστώσα του φάσματος των πηγών για τη σχετική εξειδικευμένη έρευνα. Καθίσταται μέρος του κανόνα στον οποίο αναφερθήκαμε. Αυτό είναι προφανές και

Παρέμβαση στην Επιστημονική Συνάντηση «Νεοελληνική Ιστορία και Οθωμανικές Σπουδές: Μια απόπειρα χαρτογράφησης», Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 8 Απριλίου 2016.

αυτονόητο. Εκείνο το οποίο πρέπει να αποσαφηνιστεί είναι το τί μπορούμε βάσιμα να προσδοκούμε από την μελέτη των οθωμανικών πηγών για την παραγωγή μιας πληρέστερης ιστοριογραφικής θεώρησης των δύο παραδόσεων τοπικών μελετών στις οποίες αναφερόμαστε.

Πριν προχωρήσω στη δοκιμή μιας κατά προσέγγισιν απάντησης στο ερώτημα που τέθηκε, θα πρέπει να υποδείξω και τις διαφορές και αποκλίσεις μεταξύ των δύο περιπτώσεων. Οι δύο παραδόσεις τοπικών μελετών συνεξετάζονται εδώ ως η ανατολική συνιστώσα του ελληνικού κόσμου της πρώιμης νεωτερικότητας, διακρίνονται από πολλές συνάψεις που δεν πηγάζουν μόνο από τη γεωγραφική γειτνίαση, αλλά χαρακτηρίζονται και από πολλές διαφορές. Οι σημαντικότερες εξ αυτών είναι πρώτον η χρονική διάρκεια της Οθωμανικής κυριαρχίας και δεύτερον η δημογραφική υπόσταση του Ορθόδοξου χριστιανικού πληθυσμού στα αντίστοιχα εδάφη. Αναφέρθηκε ήδη ότι στη Μικρά Ασία το χρονικό ανάπτυγμα εκτείνεται σε μια χιλιετία, ενώ στην Κύπρο μόνο σε τρεις αιώνες. Το στοιχείο αυτό από μόνο του έχει σοβαρές συνέπειες για τον χαρακτήρα των σχετικών ιστορικών ζητημάτων και τα αντίστοιχα τεκμηριωτικά αιτήματα. Η δεύτερη διαφορά ανακύπτει από τη δημογραφική θέση του Ορθόδοξου χριστιανικού πληθυσμού στα αντίστοιχα εδάφη. Στην Κύπρο ο Ορθόδοξος πληθυσμός, αποκλειστικά ελληνόφωνος, αποτελεί πάντα πλειοψηφία και είναι συμπαγής σε όλη την έκταση της μεγαλονήσου. Οι άλλες θρησκευτικές ομάδες στον κυπριακό πληθυσμό, Μαρωνίτες, Λατίνοι και από το 1571 Μουσουλμάνοι Οθωμανοί, αργότερα Τουρκοκύπριοι, είναι ενταγμένοι σε αυτή τη δημογραφική εικόνα ως θρησκευτικές μειονότητες, οι οποίες προϊόντος του χρόνου γίνονται γλωσσικά ελληνόφωνες, όπως είχε συμβεί και στην προηγούμενη περίοδο του Μεσαιωνικού βασιλείου της Κύπρου.

Στη Μικρά Ασία τα πράγματα σε αυτό το επίπεδο είναι τελείως διαφορετικά. Πρώτον ο Ορθόδοξος χριστιανικός πληθυσμός υπήρξε μειονότητα εγκατεσπαρμένη σε μια αχανή γεωγραφική έκταση, από τις ανατολικές ακτές του Αιγαίου ως τις περιοχές των πηγών του Τίγρη και του Ευφράτη. Δεύτερον η παρουσία αυτού του πληθυσμιακού στοιχείου δεν υπήρξε συμπαγής, εκτός της περιοχής του Πόντου στη Βορειοανατολική Μικρά Ασία, όπου επιβιώνει στις πόλεις, στην αγροτική ενδοχώρα και στα ορεινά ένας συμπαγής Ορθόδοξος πληθυσμός ο οποίος μιλούσε ως επί το πλείστον την Ποντιακή εκδοχή της νέας ελληνικής. Στην υπόλοιπη Μικρά Ασία η παρουσία του Ορθόδοξου χριστιανικού στοιχείου απαρτίζεται από νησίδες μέσα στη μάζα του μουσουλμανικού τουρκόφωνου πληθυσμού και με την εξαίρεση κάποιων

ελληνόφωνων νησίδων στο εσωτερικό, ιδίως στην Καππαδοκία, το πλείστον του Ορθόδοξου πληθυσμού της Μικρασιατικής ενδοχώρας υπήρξε τουρκόφωνος. Οι ελληνόφωνοι πληθυσμοί των Δυτικών περιοχών υπήρξαν προϊόν μάλλον όψιμης μετανάστευσης από τα νησιά και την ηπειρωτική Ελλάδα από το τέλος του δεκάτου ογδόου αιώνα και εξής.

Όλες αυτές οι ιδιάζουσες συνθήκες, οι οποίες βεβαίως θα μπορούσαν να παρουσιαστούν πολύ αναλυτικότερα, δημιουργούν και διαφορετικά αιτήματα ως προς τη χρήση των πηγών και τα τεκμηριωτικά ζητούμενα για να μελετηθούν επαρκώς.

Ας επανέλθουμε στο ερώτημα ως προς το τι μπορούμε να προσδοκούμε από τις Οθωμανικές πηγές. Στην απάντηση απαιτείται ρεαλισμός και επιστημονική ειλικρίνεια. Σε παλαιότερες εποχές, όταν η μελέτη των οθωμανικών πηγών εμφανιζόταν στην ιστοριογραφία του νέου ελληνισμού ως ένα νέο και πολλά υποσχόμενο αντικείμενο έρευνας, ανέκυψε η προσδοκία ότι το πληροφοριακό υλικό που θα προσκόμιζε αυτή η έρευνα θα μπορούσε να αναπληρώσει τα κενά των γνώσεων μας και να απαντήσει στα πολλαπλά ερωτήματα που δημιουργεί και αφήνει αναπάντητα η απελπιστική συχνά αποσπασματικότητα των ελληνικών πηγών για τις εποχές πριν το 1821 ή ακριβέστερα πριν το 1830. Με την εμπειρία που έχει μεσολαβήσει, τη σχετική ανάπτυξη των οθωμανικών σπουδών στην Ελλάδα και στην Κύπρο και την έκδοση σημαντικών σωμάτων οθωμανικών πηγών, ιδίως στην Κύπρο για την Οθωμανική περίοδο της ιστορίας της νήσου, θα μπορούσε να λεχθεί ότι η προσδοκία αυτή, ότι δηλαδή θα απαντηθούν τα εκκρεμή και τα αναπάντητα ερωτήματα, αποδεικνύεται αβάσιμη.

Από την έκδοση των οθωμανικών πηγών μάθαμε πολλά για θέματα κυρίως φορολογικά, διοικητικά, οικονομικά. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν πηγές που αναφέρονται στην απονομή της δικαιοσύνης, διότι δι' αυτών των πηγών μαθαίνουμε ιστορίες της καθημερινότητας που εμπλουτίζουν την γνώση μας για τον ανώνυμο και άφωνο ανθρώπινο πληθυσμό της ιστορίας. Αυτού του είδους τα τεκμήρια καθιστούν δυνατή την δοκιμή μιας ιστορικής ανθρωπολογίας, η οποία θα μπορούσε να είναι πολλαπλώς ενδιαφέρουσα. Μάθαμε επίσης πολλά για τη διοίκηση της Εκκλησίας – με την έκδοση των βερατίων – και τις σχέσεις και εξαρτήσεις της εκκλησιαστικής ιεραρχίας από τις οθωμανικές αρχές. Αυτά ιδίως για την Κύπρο, λιγότερο για τη Μικρά Ασία, κυρίως για λόγους που αναφέρθηκαν προηγουμένως σε σχέση με τις διαφορές των δύο περιπτώσεων και για τον σοβαρότατο λόγο της προσβασιμότητας στις πηγές.

Είμαι βέβαιος ότι οι ερευνητές της οικονομικής ιστορίας θα είχαν αρκετά να προσθέσουν ως προς το κεκτημένο των γνώσεων που έχουν προκύψει από τις οθωμανικές πηγές.

Όμως πέρα από αυτούς τους τομείς της έρευνας τα κενά, τα ερωτήματα, η αποσπασματικότητα των γνώσεων που καθιστά τόσο δύσκολο το εγχείρημα της συγγραφής της ιστορίας της πρώιμης νεωτερικότητας στον ελληνικό χώρο, παραμένουν βλοσυρά και αδυσώπητα. Η μαρτυρία των οθωμανικών πηγών αποδείχθηκε ότι δεν μπορεί να προσφέρει πολλά για ένα ευρύτατο φάσμα θεμάτων που απασχολούν ή οφείλουν να απασχολούν την ιστορική έρευνα: ζητήματα προσωπογραφικά πριν απ' όλα, προβλήματα βιογραφικά, ζητήματα ιστορίας της παιδείας, της θρησκείας και της γλώσσας, η λειτουργία των κοινοτήτων και του εσωτερικού βίου της Εκκλησίας, ευρύ φάσμα των θεμάτων της πολιτισμικής ιστορίας παραμένουν εν πολλοίς αδιευκρίνιστα στις λεπτομέρειές τους. Θα έλεγα μάλιστα ότι αν συγκρίνουμε την έκταση της γνώσης που προέκυψε από τα βενετικά κυρίως αρχεία για την ιστορία των βενετοκρατούμενων περιοχών, με ό,τι μάθαμε από τις οθωμανικές πηγές, θα οδηγούμαστε μάλλον στη διαπίστωση ότι από τις δυτικές πηγές μάθαμε περισσότερα και για περισσότερα θέματα απ' ό,τι προέκυψε από τις οθωμανικές πηγές. Από τα βενετικά αρχεία προέκυψαν σημαντικότερες πληροφορίες για τη λογοτεχνία και την τέχνη, πληροφορίες που μεταμόρφωσαν τη γνώση της Μεταβυζαντινής ζωγραφικής. Τέτοιου είδους πληροφορίες είναι απίθανο να προκύψουν από τα Οθωμανικά αρχεία.

Οι διαπιστώσεις εν σχέσει προς τα όρια των δυνατοτήτων των Οθωμανικών πηγών να απαντήσουν σε σημαντικό φάσμα ερωτημάτων της έρευνας, μπορούν να θεωρηθούν και ως απάντηση στο ζήτημα που έχει κατά καιρούς τεθεί εν σχέσει ιδίως προς τις Μικρασιατικές σπουδές κατά πόσον η μελέτη της Ορθόδοξης χριστιανικής μειονότητας στη Μικρά Ασία θα μπορούσε να θεωρηθεί τμήμα της τουρκολογίας. Τόσο για τη Μικρά Ασία όσο και για την Κύπρο η απάντηση είναι αρνητική και υποδεικνύει ότι οι δύο παραδόσεις τοπικών μελετών ανήκουν ως εξειδικευμένοι κλάδοι έρευνας στην ευρυχωρία της ελληνικής ιστορίας, αναδεικνύοντας σε σημαντικό ποσοστό τον πλουραλισμό και το στοιχείο της πολυπολιτισμικότητας που τη συνθέτουν.

Τολμώ να καταλήξω με τη διαπίστωση ότι για τη μελέτη της πρώιμης νεωτερικότητας στην ελληνική κοινωνία γενικότερα και ειδικότερα για τις δύο περιπτώσεις τοπικών μελετών στις οποίες ακροθιγώς αναφέρθηκα, αγκωνάρι και

αφετηρία παραμένει η συστηματική και επίμονη επίσκεψη του κανόνα των ελληνικών πηγών, όσων υπάρχουν και των νέων που προσκομίζει η έρευνα, και η πολιορκία τους με τη διατύπωση νέων ερωτημάτων ή με την επανεξέταση παλαιών ερωτημάτων υπό το πρίσμα των περιεργειών της κάθε νέας γενιάς ερευνητών. Από αυτή την οδό θα προκύψει ο κορμός των γνώσεων που θα διασταυρωθούν και θα εμπλουτιστούν με τη μαρτυρία των οθωμανικών πηγών, με ζητούμενο πάντα μια πληρέστερη ιστορική αυτογνωσία.